

JIYANASÎN

Zemîn - Şînkayî (riwek) - Aжал - Mirov.

Amadekirin:

Merwan BEREKAT.

Îmad KÛSE

Dr. Mihemed Ebdo ELÎ.

- Navê pirtûkê: **Jiyanasîn.**

- Amadekirin:

Merwan BEREKAT.

Îmad KÛSE.

Dr. Mihemed Ebdo ELÎ.

- Çapa Yekem. 2014 z. 2626 k.

- Amadekirina Qabê: **Îmad Kosa.**

- Mafê Çape ji bo hersê amadekaran parastiye.

Pêşgotin:

Mebesta me ji amadekirina vê pirtûkê ew e, ku em hin têrm û têgehên Kurdî yên di warê jiyanasînê (zindezanîn û siruştinasînê) de bidin naskirin û bigihînin ber destên xwendevanên Kurdî. Ji ber wê jî, me mijarên pirtûkê bi şêwe û rêbazeke kurt û hêsan danîn, û qaserî me kanî, em li ser têgehan rawestîn.

Lê bêguman! Dîsa jî em nikanin bêjin, ku ew têgeh dê sedî sed rast û lêhatî û bê kêmkasî bin. Ji ber ku, mixabin! Jêderên bi zimanê Kurdî (zaravê Kurmancî) ku bi şêweyekî berfire di van waran de hatine nivîsandin, pir hindik in, loma jî me hin têrm ji zaravê Soranî birin, û hin jî li gor têgihştina xwe jê re me nivîsandin.

Ev pirtûk ne ji aliyekî taybet re hatiye amadekirin, her kes kane wê bike pirtûka fêrkirin û perwerdê.

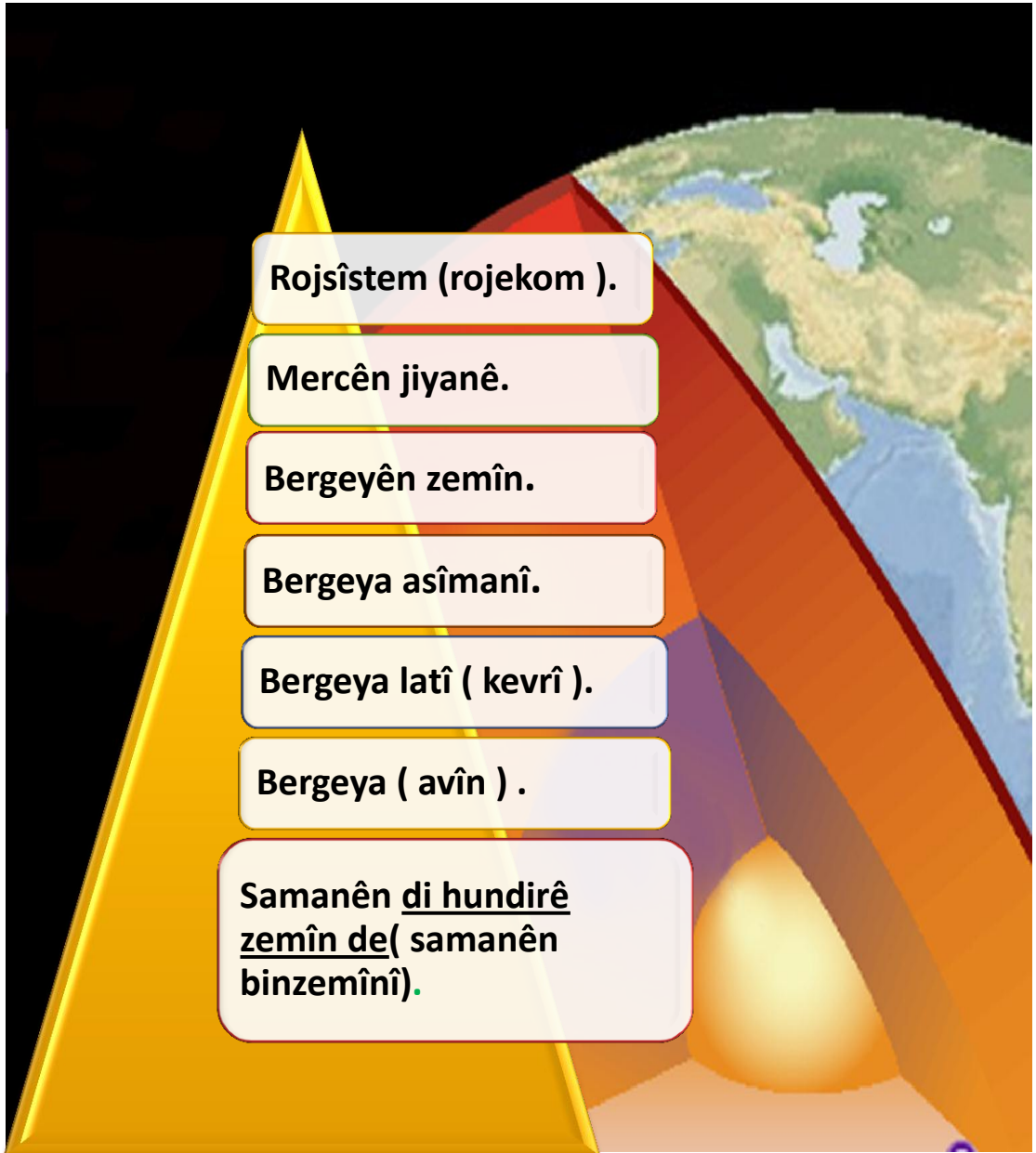
Hêviya me ew e, ku saziyên zimên, dibistan û xwendekar... sûdê ji têrm, têgehên û zanên wê jî werbigrin.

Efrîn

10. 07. 2014z. 2626 k.

Beşê Yekem
(ZEMÎN)

ZEMÎN

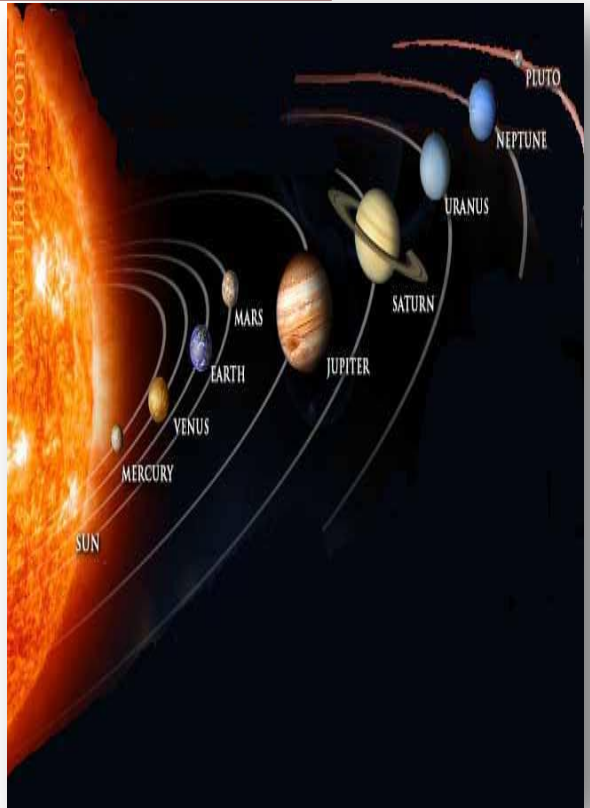

Rojîstîm (rojekom)

Zemîn yek ji hesareyên (kewkebên) rojîstîmê ye. Rojîstîm ji neh hesaran pêk tê, ew hemî li hawîdora rojê digerin, ew jî ev in:

Etarîd, Zuhra, Zemîn, Merîx, Mişterî, Zuhel, Oranos, Nîpton û Piloto.

- Ji nav hesaran, tenê li ser gozemînê jîndar hatine naskirin.
- Hemî hesareyên ku li hawîrdora rojê digerin, ronahiya xwe ji wê werdigrin.

- Hin ji van hesaran heyvên biçûk li hawîrdora wan digerin.
- Hemî heyvên ku di Sistema komerojê de hene, germ û rojnahiya xwe ji rojê werdigrin.

Nimûne: Heyva ku em bi şev dibînin yek ji wan e.

Mercên Jiyanê.

Hemî jîndar, ta ku kanibin li ser rûyê gozemînê bijîn, divê hin mercên bingehîn jê re peyda bibin.

Giringtirîn mercên jiyanê li ser rûyê zemînê ev in:

BA

- Ji bo bînedana jîndaran pêwîst e.
- Li hawîrdora gozemîn heye.

AV

- Ji bo berdewamiya jiyana mirov, ajal û çandiniyê pêwîst e. Ew di derya, gol, çem û hundirê zemîn de jî heye.

AX

- Ji bo çandiniyê pêwîst e.
- Li ser rûyê gozemînê heye.
- Gelek rengên axê hene.

Gelek pêwîst e, ku em mercên bingehîn ên jiyanê ji qirêj û berhemên jehirdar biparêzin.

Çawa ba qirêj dibe?.

- 1- Bi dûyê torumbîl û kargehên pêşesaziyî.
- 2 - Bi toza ku di riya ba re ji rûyê zemînê radibe.
- 3 - Ji pêlên televizyon, radiyo û hemî alavên din ên bêtêl.

Toz bê qirêj dike.

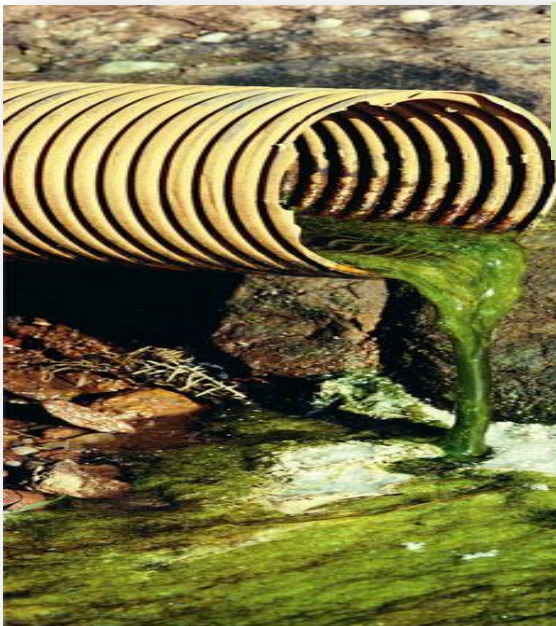

Dû bê qirîj dike.

Hêvî ew e, ku di demeke nêzîk de pîrsgirêka dûyê kargeh û hemî cureyên turimbîlan werin çareserkirin.

Çawa av qirêj dibe?.

- 1 - Berdana avrêjan di çeman de.
- 2 - Ava ku ji govêşgeh, kargeh û cihên kevirbirînê diherike. nav qadên zemînê, an jî diçin ser jêderên ava şêrîn.
- 3 - Kevze jî avê qirêj dike.

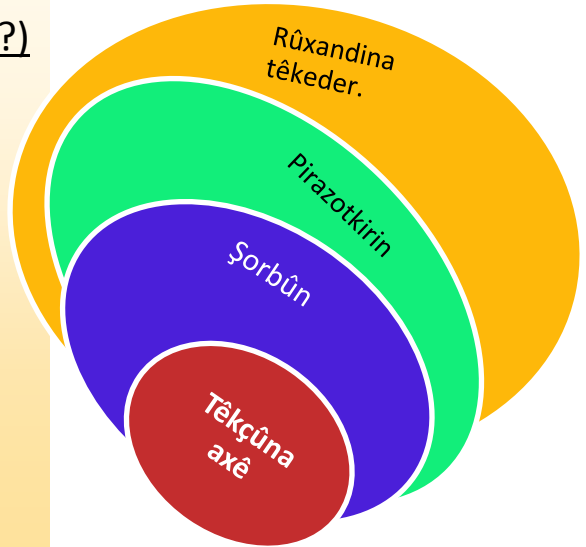

Hemî cureyên avrêjên ava şor avê qirêj dikin.

Dê gelek baş be, eger hemî avrêjên ku avê qirêj dikin bi Rêbazên zanistî werin çareserkirin.

Çawa ax têk diçe û qirêj û bêşûde dibe?.

- 1-Şorbûn bêtirî her tiştên din têkçûnê di axê de çêdike.
- 2 - Bi piravdanê jî gelek bûneyên(?) pêkhatiyên_axê_winda dibin.
- 3 - Pirazotkirin (semad) zîrarê bi digihîne axê.
- 4 - Şewtandina bermayên çandiniyê zîyanê bi axê dike.
- 5 - Rûxandina axê û avakirina avahîyan li cihên çandiniyê bi şêweyên têkedar, zîyanê digihîne axê.

Çandinî ji bo berdewamiya jiyanê gelekî girig e, ta ku em wê biparêzin, divê avahî bi rêbazên têkdar li cihên çandiniyê netên avakirin.

Wê gelekî hêja be, eger axa cihên çandinê netê rûxandin.

Bergeyên Zemîn.

Gozemîn ji sê bergeyan pêk tê, ew jî ev in:

Bergeya ezmanî.

Bergeya avîn.

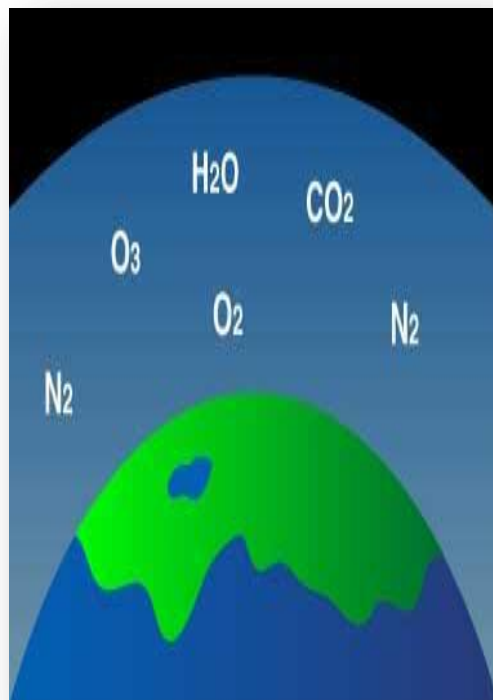
Bergeya kevirî.

Bergeya Ezmanî:

- Ev berge ji bayê ku hawîrdora gozemîn dipeçe pêk tê.
- Di vê bergeyê de ewirên baran û berfê çêdibin.
- Di qadên jêrîn ên vê bergeyê de hin cureyên gazê hene. Ew jî bo berdewamiya jiyana jîndaran pêwîst in.

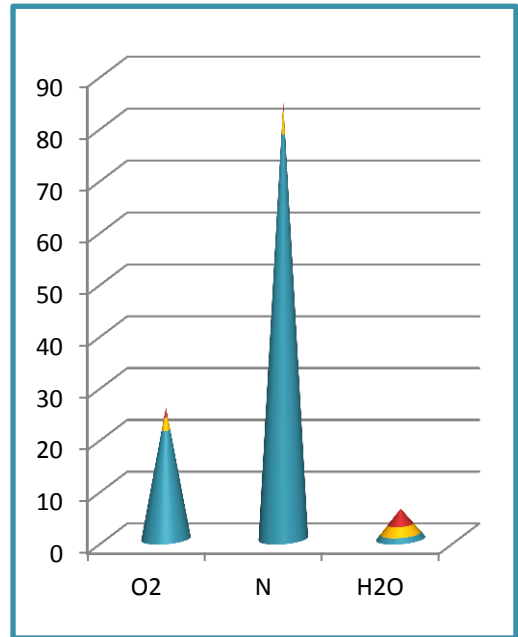
Nimûne: Oksicîn (O_2), Nêtrocên (N), CO_2 , Keldûmana avê (H_2O) û hin gazên din.

Tibab û rêjeya van cureyên gazê sînordar û çêbsandî ne.

.Ba ji van xazên jêrîn û bi van rêjeyan pêk tê.

- Nitrocîn (N) 78 % ye. Ev gaz ji bo jiyana şînkahiyê pêwîst e.
- Oksicîn(O₂) 21% ye. Ev gaz, ji bo bîrvedana giyanewerên zindî pêwîst e.
- Keldûmana avê (H₂O) û hin gazên din, yê mîna CO₂ 1% ne.

Tirobosifêr

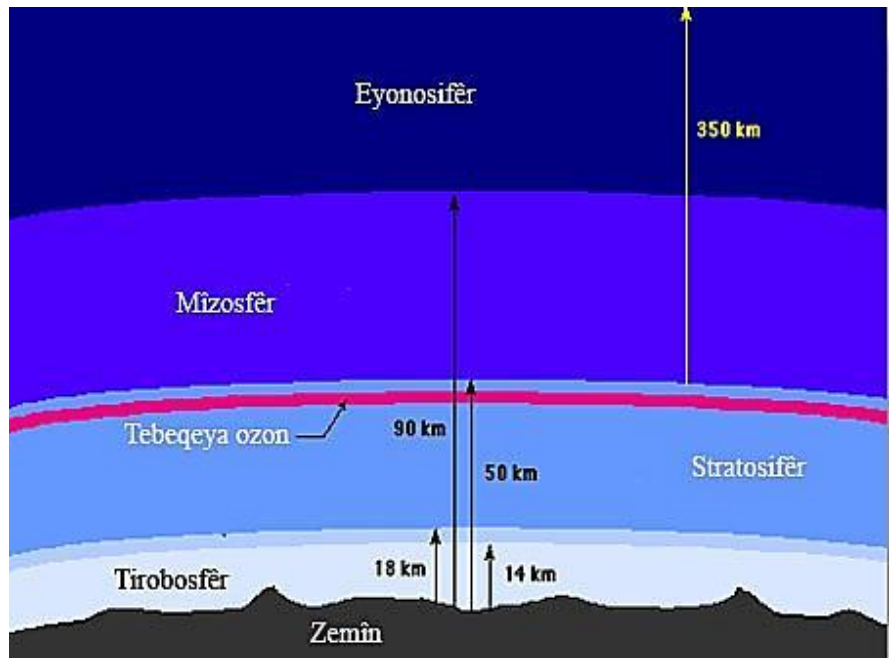
Stratosifêr

Eyenosifêr

Bergeya ezmanî ji sê qadan pêk tê, ew jî ev in:

- 1 - Qada yekemîn: Ji bergeya zemînê(Tirobosfêr) re tê gotin. Ev tebeqe ji gazên ku me li jor anîne ziman pêk tê.
- 2 - Qada li jorê Tirobosfêr, bi (stratosifêr - mîzosfêr) bi nav dibe. Di vê qadê re balefir difirin. Gaza Ozon (O₃) jî di vê qadê de ye.
- 3 - Qada sêyemîn Eyenosifêr e. Pêlên alavên bêtêl wek televizyon, radiyo û hin cureyên tîlefonan ji vê qadê li zemînê vedigerin.

Şêweya qadên asîmanî

Têbîneke Girîng:

Di bilindtirîn qada stratosifirê de astek heye, ji gaza Ozonê (O_3) pêk tê.

Kar û sûdeya vê qadê çi ye?

Ew hemî giyanewerên ku li ser rûyê zemîn dijîn ji tîrêjên rojê yên bi zirar diparêze.

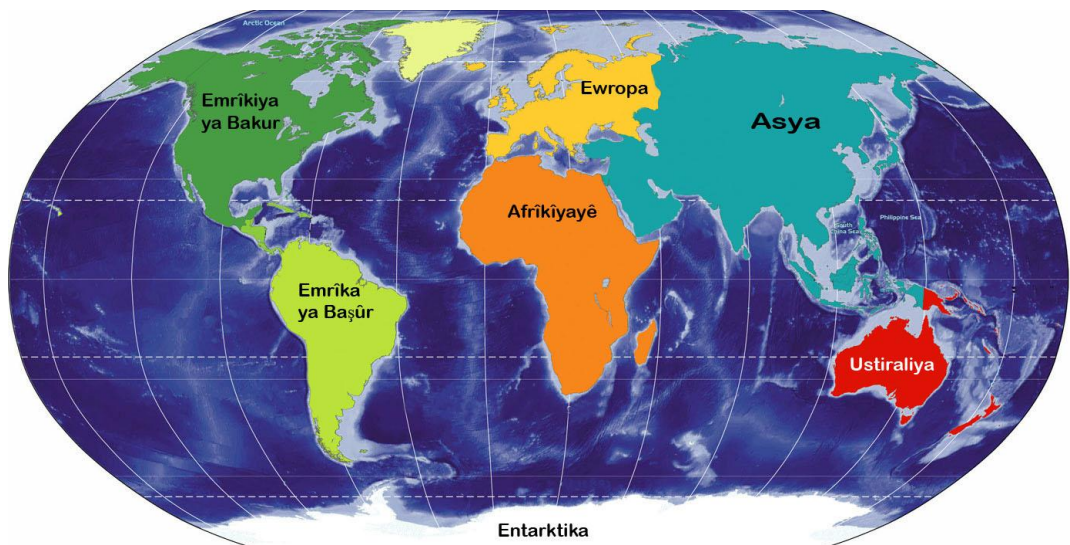
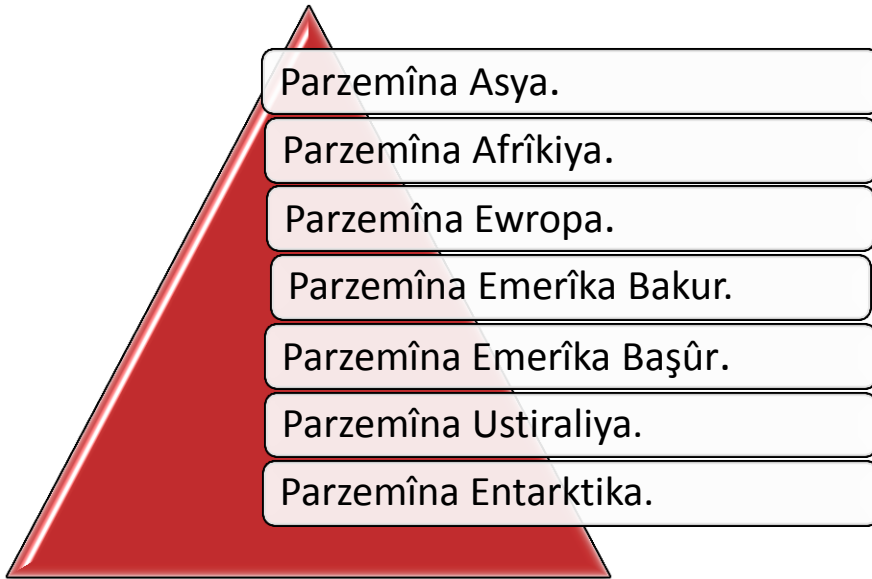
Li gor raporên zanyaran asta Ozonê ji hilkêşandina dûyê kargehên pêşesazî hatiye qulkirin.

Ta ku jiyana giyanewerên ku li ser rûyê zemînê dijîn were parastin, divê qada Ozon ji kulxana ku ji karxanan bi asîman de hildikê were parastin.

Bergeya Latî (kevrî) :

Gozemîna ku em li ser dijîn (29 %) ji rûbera wê hişkahiye.

Beşê hişkahiye jî parve heft parzemînan dibe, ew jî ev in:

Nexşeya parzemînan

Parzemîn:

Her parzemînek ji qadên hîm û latên (zinarên) curbicur pêk tê.

Mîna:

1 - Kevirên Arînî.

2 - Kevirên lêteyî .

3 - Kevirên guhêrbar.

Ji van hersê cureyên latkevira, axa curbicur pêk tê.

- Li her parzemînekê cihên xaknîgarî yê curbicur hene. Hin Herêm ji bo çandiniyê baş û dewlemend in, hin Jî beyaban in.
- Li her parzemînekê gelek şeweyên kendûkorî (tobografî) wek çiya, gelî û deşt hene.

Kevirên agirî

- Bazilt
- Giranît

Kevirên weşek

- Kevirên kilsî
- Hesin

Kevirên guhêrbar.

- Ruxam
- Kiwartzît

Hin cureyên keviran

Kevirên guhêrbar	Kevirên agirî	Kevirên weşek
		
Rûxam	Bazilt	Kevirên weşek
		
Kiwartizît	Giranît	Hesin
		

Hin zincîrên çiyayî

Çiyayên Elb li Ewropa

Çiyayê Hêmelaya li Asiya

Çiyayê Kilîmengaro
li Efrîka

Çiyayên Endîz li Emrîka

Çiyayên Toros û Zagaros
li Asiya

Çiyayên Ararat
li Kurdistanê.

Çiyayê Hêmelaya

Çiyayên Ararat

Hin beyaban (Firehçol)

Beyabana Viktoriya li Ustiraliya.

Beyebana mezin li bakurê Efrîka

Beyabana Erebî.

Beyabana Gobiya li Asiya

• **Beyabana Viktoriya**

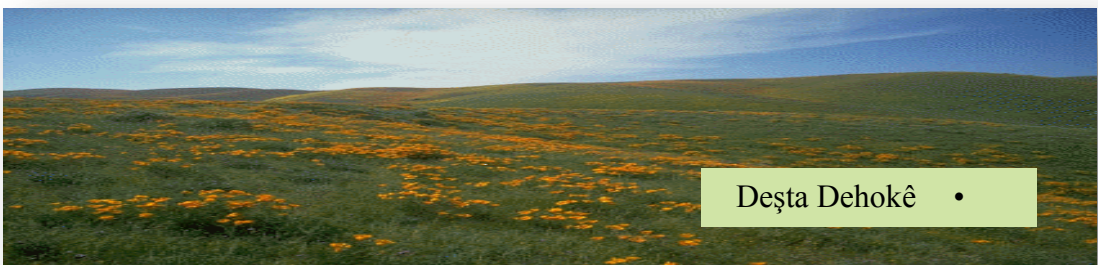
• **Beyebana Mezin**

- Hin deşt û gelî.

Deşta Sirûcê li Kurdistanê.

Geliyê Mîksê li bakurê Kurditanê li herêma Wanê.

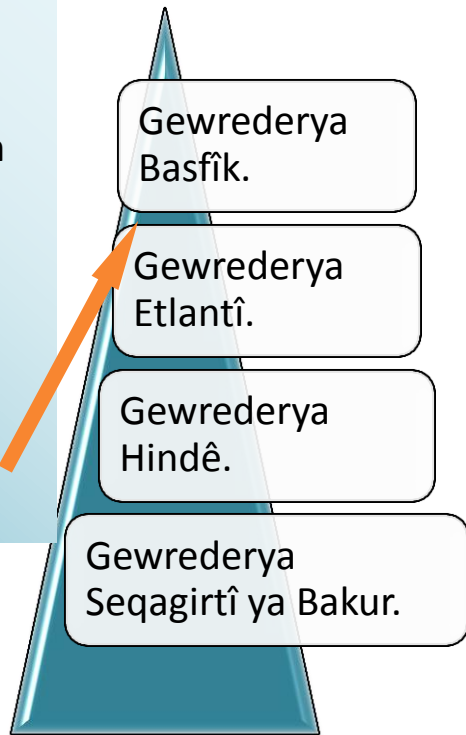
Deşta Dehokê

Deşta Dehokê •

Bergeya Avîn:

- Ev berge ji derya, gol û çeman pêk tê.
- Ew 71% ji rûbera gozemînê.
- Ji rûberên avê yê herî mezin re gewrederya tê gotin.
- Li ser rûyê gozemîn çar gewrederya hene, ew jî ev in:

Navên hin derya, gol û çeman:

Derya Sipî.

Derya Sor.

Derya Reş.

Derya Karîbî.

Derya Qizwînê.

Çemê Amazon.

Çemê Misisipî.

Çemê Votka.

Çemê Nîl.

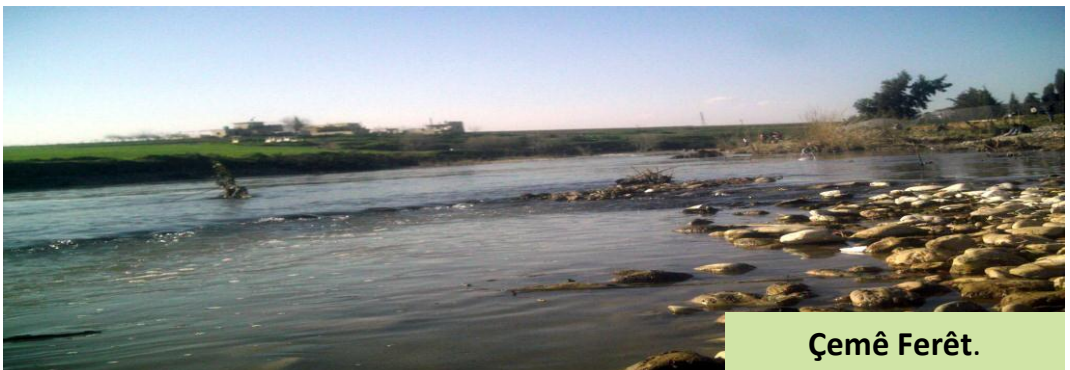
Çemê Ferêt

Çemê Dicla.

Gola Viktoriya
li Afrîka

Gola Sobîryor
li Emrîkiya .

Gola Wanê li
Kurdistanê.

Samanên di hundirê zemîn de(binzemînî):

Li ser rûyê zemîn û di hundirê zemîn de gelek samanên sêdar hene, ji serdemên kevin de mirov her dem ew derxistne û kirine xizmeta xwe. Hin ji wan samanan ev in:

**Hemî cureyên
keviran**

Pitrol û Xaz

Av

**Hemî cureyên
keviran**

- Hemî cureyên madenan (kanza) wek: Zêr, zîv, hesin, bafûn, bilatîn, komira kevrî û.... H.W.D.

Pitrol û xaz

- Ji kevin de, di kûraniya zemîn de, ew ji jîndarên pir hûrik çêbûne.
- Ew ji grîngtirîn samanên vê demê ne.

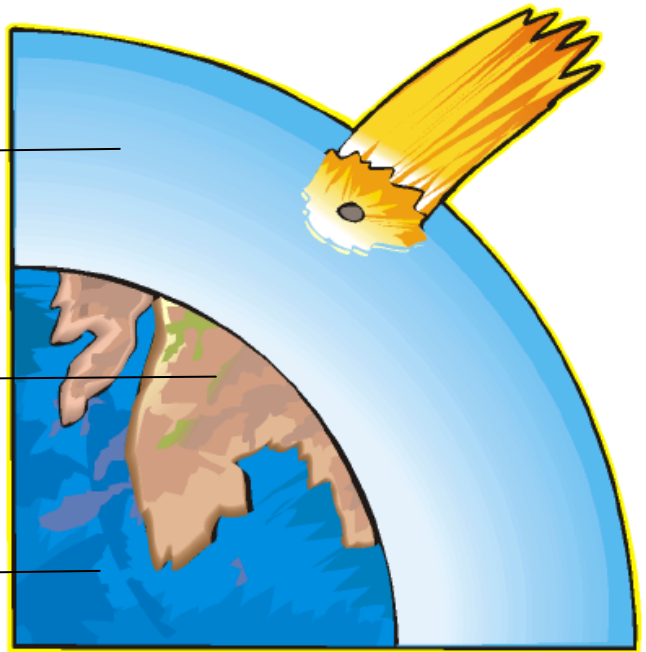
Ava binzemînî

- Jêdera wê ji ava baran, berf û çeman e. Di riya kolana bîran re sêde jê tê wergirtin.

Bergeya asîmanî.

Bergeya Kevirî.

Bergeya avîn.

Deryayên qeşagirtî.

Pitrolkês

Gola Meydankê li
Rojavaya Kurdistanê.

Çemê Efrînê li Rojavaya
Kurdistanê.

Beşê Duyem
(ŞÎNKAHÎ)

Şînkahî (Riwek)

Cureyên
şînkahiyê.

Cihên ku
şînkahî lê dijî.

Beşên
şînkahiyê.

Kulîk.

Sûdeyên
şînkahiyê.

Cureyên Şînkahiyê

- Li gor zanista şînkahiyê
(riweknasîne) 360000
cureyên şînkahiyan li ser rûyê
zemîn hene.

- Ji her curekê ji cureyên
şînkahiyê re jîngeheke taybet
heye tê de dijî.

Beşên serekîn ên

Şînkahiyan ev in:

Bektîriya - Kevze - Seraxis -

Kuvark - Riwekên bi dendik.

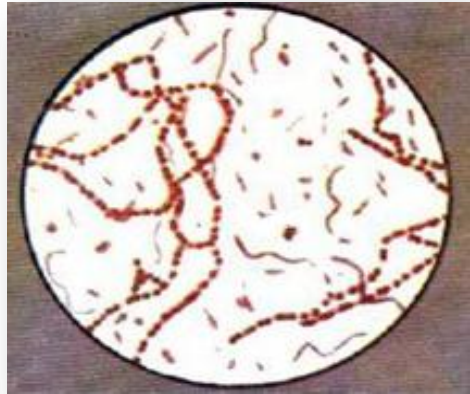

Roleke şînkahiyê ya pir mezin li ser gozemîne heye. Li
serdemên pir kevin şînkahî li ser zemîne tune bû, loma
jî tu rengên jîyanê li ser zemîn ne dihatin dîtin.

Li serdemên pir kevin, baranên pir hêgin barîn, wê kir
ku şînkahî peyda bibin û jîyan dest pê bike. Ango li ser
zemîne şînkahî tova jîyanê ye.

Bektîriya:

Ji giyanewerên şînkayê ne. Ew pir hûrik in, bi çavan natên dîtin. Ew li ser hin cureyên şînkahiyê û li ser çermê hin ajalan dijîn.

Kevze:

Ew mîna dêzî ye, rengê wê kesk e. Ew bi ser rûyê avê dikeve, bi taybetî ava ku li ber tava royê.

Seraxis:

Ev cureyê şînkahiyê bê kulîk û bê dendik in. Ew bi reştoza xwe pir dibin.

Kuvark:

Ew bê kulîk û bê dendik in. Kuvark bi reştoza xwe pir dibin. Ew li cihên tarî û li nava daristanan pir dibin.

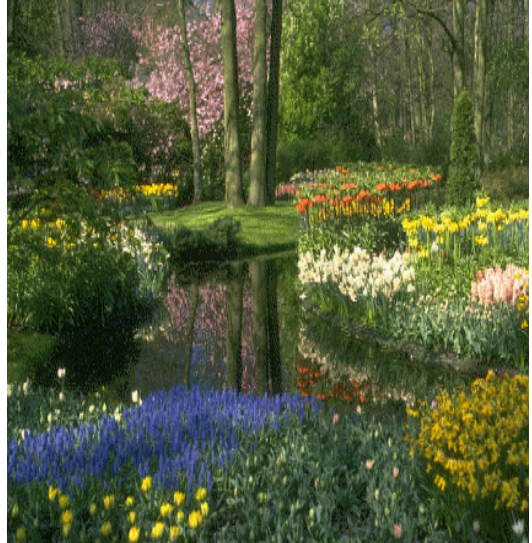
Riwekên(şînkahiyên) bi dendik:

Ev cureyê riwekan (şînkahiyê) bi dendikan pir dibin. Hinan dendikên wan di hundirê berê wan de ye. *Nimûne*: Sêv, hinar, kundir...H.W.D.

Hin jî nav lê dibe riwekên dendikrût, ango dendikên wan berê wan ne.

Nimûne: Kac (sinober, merx).

Rûwekên bi dendik, bi dendikan pir dibin, û sîstema bergirtina wan kulîk e.

Kartol

Jingehên ku şînkahî lê dijîn.

Ji her cureyekê ji cureyên şînkahiyan re jîngeheke taybet ji ax û avê heye. Hin di ava çem, gol û deryayan de, hin jî li hişkayê dijîn. Hin hûr in, hin jî mazin in û daristanên pir fire pêk tînin.

Şînkayên avîn: Ew bê tamar in, di avê de dijîn.

Nimûne: Gangilîka avê.

Şînkayên beyabanan: Tamarên wan di zemîn de kûr diçin. Pelên wan avê embar dikin.

Nimûne: Belan û strî.

Şînkayên yeksane (kemere) : Ew pir mezin dibin, ji ber ku mercên jîndanê ji bo wan di van herêman de baş in.

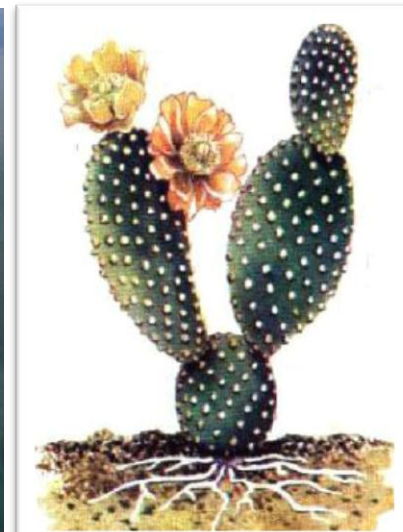
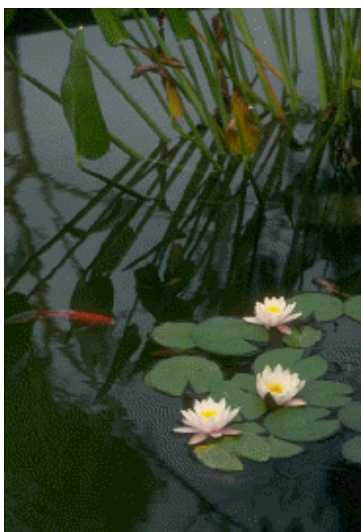
Şînkayên cihên sar: Ew ji ber serma û qeşayê bilind nabin.

Şînkayên çolane: Ew li ser rûyê zemîn pir hene, û li gorî mercên jiyana xwe belav dibin.

Her ku heyama jîngeha şînkahiyan pirav û lihêmî be, ewqas
 bedenên wan bilid dibin û pel û tamarên wan mezin dibin.
 Her ku heyama jîngeha şînkahiyan kênav û kêmlihêm be, ewqas
 bedenên wan kin dibin û pel û tamarên wan jî mezin nabin.

Rûwekên çolane: Her ku ber hêleya yeksanî ve diçe ew zor
 pir û bilind dibin.

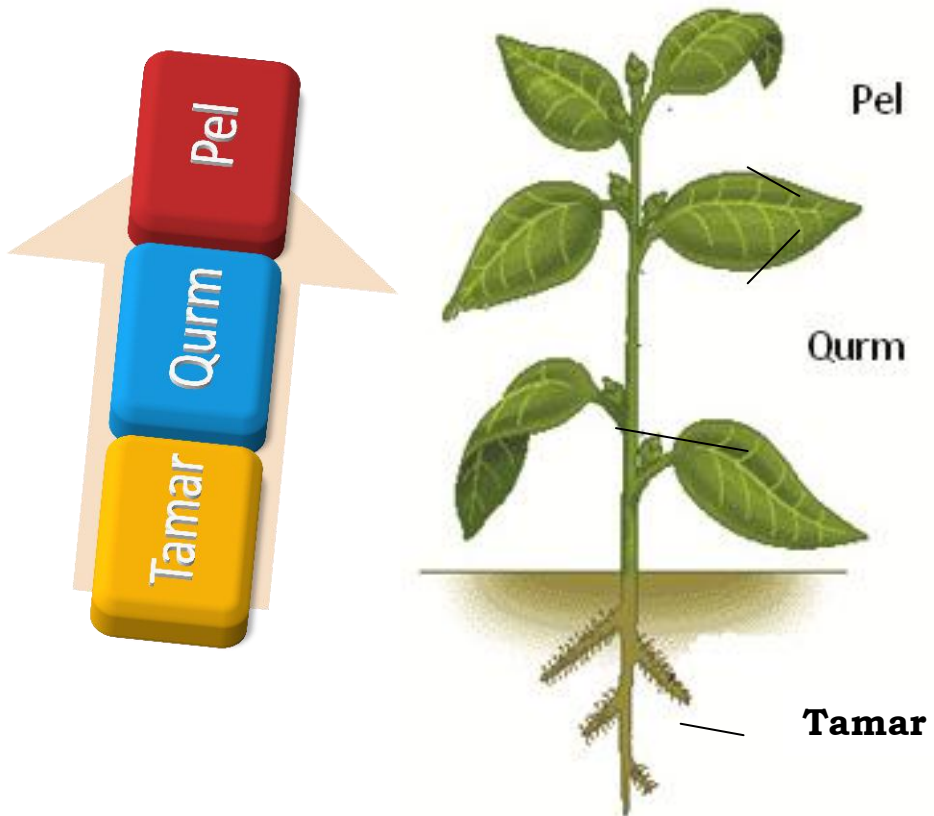

Riwekên deryayî:
 Ev riwekina cudayî yên colane ne.
 Tamarên wan ji çespandina wan e. Ew
 avê namijin. Pêdviya pelan bi ronyê
 tune.

Riwekên beyabanî:
 Mîna (Hejîra Dergedar)
geda wê stûr e, avê tê
 de embar dike û pelên
 wê stirî ne

Beşên Şînkahiyan

- 1 - Tamar (reh): Ew xwe berdidin nav axê, daku av û xwarinê ji wê bimijin. Ew riwekê di axê de diçêbsîne.
- 2 - Qurm (lasik): Di riya wî re av û xwarin dighîne pelan.
- 3 - Pel: Piraniya wan rengkesk in.

Kulîk

Kulîk: Ew sîstema pîrbûna riwekê ye. Ber û dendik ji wê pêk tên.

Beşên kulîkê ev in:

- 1 - **Piyala kulîkê:** Kulîk di hundirê wê de mezin dibe, û wê diparêze. Rengê wê kesk e.
- 2 - **Pelên kulîkê:** Rengên wan curbicur in sipî, zer, aravî... û H.W.D. Rengê pelên kulîkan mêşa hinguv û pinpinîkan dikşînin, û di riya wan re berandin(telqîh) çêdibe.
- 3 - **Tozdankên kulîkê:** Ew toza beşê nêr çêdikin.
- 4 - **Berdanka kulîkê:** Di hundirê wê de ber pêk tê.

Çawa toz ji kulîkekê diçe kulîkeke din?

- 1 - Di riya mêşa hinguv, pinpinîk û hemî jîndarên ji wan malbatan re. Ango dema ew ji kulîkekê diçin yek din tozetovê jî bi xwe re dibin.
- 2 - Di riya ba re. Rola bê pir giring e. Ew kane tozetovê pir dûr bibe.
- 3 - Di riya avê re. tozetov bi ser avê dikeve û diçe kulîkeke din.

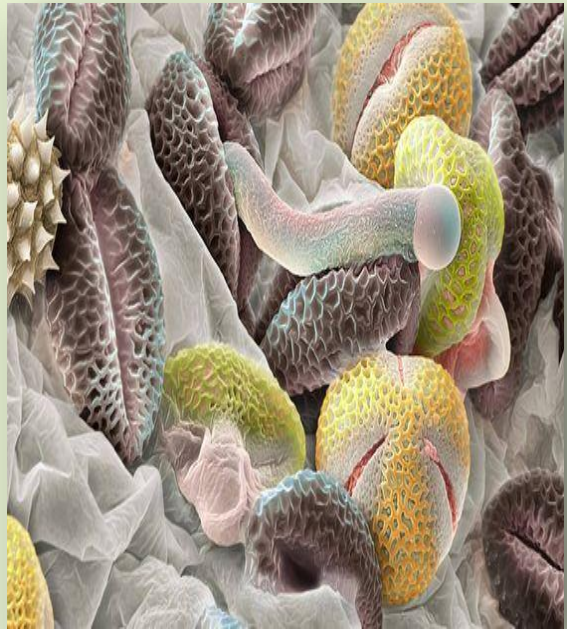

Çawa berandina kulîkan çêdibe?

Dema ku tozetov (helale) ji endamê kulîkê yê nêr diçe yê mê, berandin çêdibe. Ji aliyê zayendê ve, du cureyên riwekan hene:

1. **Yekzayend:** Tenê xudî kulîkên nêr yan mê ne.
2. **Duzayend:** Endamên nêr û mê di kulîkekê de hene.

Şêwazên tozetov û helaleyan

Dema ku mêşa hinguv şîle ji kulîkan werdigire, ew toza helaleyê jî bi xwe re radike, dibe kulîkeke din û herwiha wê dibe rîne.

Sûdeyên riwekan

Ji çilo, qurm, tamar, kulîk û berên riwekan sûde tê girtin.

Pelên riwekan ên kesk Gaza Oksîcênê peyda dikin û gaza CO₂ jî ji bê dimije. Ev jî ji bo hevpîvana rêjeya wan herdu gazan li ser rûyê zemînê karekî zor giring e.

- Hebûna riwekê heyama Jîngehê diguhêre.
- Daristan ewrên baranê bi ser xwe de tînin û rêjeya barînan bilind dikin.

Tamar: Em sûdê ji tamarên hin riwekan dibînin mîna gêzer , tirp, kartol û zencebîl.

Qurm (kok): Jêdera text û kaxezê ye. Koka hin riwekan ji mirov û sewalan re jêdereke xwarinê ye, wek: Şekirqamîş.

Gul: Gelek gul hene bînxweş jê dertên, mîna: Yesmîn, fil û qurnefîl. Derman jî ji hinan tê der, çîçekên wan tên hişkirin, pişt re bi avê tê kelandin û ava wê wek derman tê vexwarin, wek babûnicê.

Pelên riwekan: Sûda wan pir mezin e, ew xwarina sewalan a sereke ye. Mirov jî sûdê ji pelên hin riwekan dibîne mîna: Reşad, bextenîz, dermantirşk, çayê... H.W.D.

Mêw

Bextenîz

Dermantirşk

Milûxiyê

Beşê Sêyem
(AJAL)

Ajal (sewal)

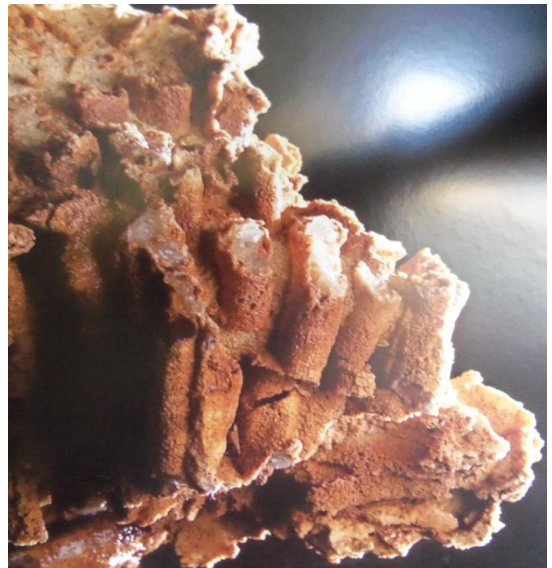
**Ajalên
nemofirkane.**

**Ajalên
mofirkane.**

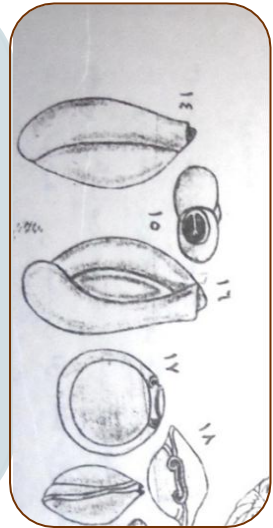
Ajalên Nemofirkane

Stûnê mofirkî yê pişta
van ajalan tune, loma
jî ew bê qerqode ne.
Hin ji van ajalan xudî
qebqabûşkên hişk in, û
di hundirê wan de dijîn.
Cureyên pir têvel ji
ajalên qabqabûşkî
hene, hin ji wan di
deryan de, hin jî li
hişkahiye dijîn.

Giyanewerên yekşaneyî

- **Giyanewerên yekşaneyî:**
- Giyanewerên yekşaneyî pir hûr in, bi çavan netên dîtî.
- Ew di avê de dijîn.
- Piştî ew dimrin û termên wan dirizin û dibin yektert, pêtol jê çêdibe.

Wêneyên hin giyanewerên yekşaneyî.

Giyanewerên lingmovikî

- Cureyên van ajalan li ser tevahiya rûzemînê belavbûyî ne, ew di avê de, li hişkayê û li banî jî dijîn.
- Ew bi şêwakî pir fere tînin. Nimûna wê ya herî mezin, cureyên kêzan e (mêû).
- Govdeyê kêzan bi bergekî hişk pêçayî ye, ev bergê hişk dihêle ku ew kanibin di bin hemî mercên dijwar de bijîn.
- Mêşa hinguv, kêzeke sêdar e, ew şîle ji gul û daran dicivîne û hinguv çêdike. Ew mîna civateke(xanek) hevsaz bi hev re dijîn. Mirov wan xudî dike, xanekên textî jê re amade dike û hinguvê sêdar jê digire.

Mêşa hinguv.

Giyanewerên çermstrî

- Ajalên çermstrî: Li hişkayî û di derya de dijîn. Rengên wan pir bedew in, govdê wan bi stiriyan pêçayî ye.
- Hin ji cureyên wan ev in:
 - - Stêrka deryayê.
 - - Laleya deryayê.
 - - Jujiyên deryayê.

Laleya
deryayê.

Stêrka deryayê.

Jujiyên deryayê.

Êsfenc (Heydra)
û
Avaniyên Şîlanî.

- Di kûraniya deryayê de gelek giyanewerên bedew hene, ew nelivok in, ango di cihên xwe de çêbsandî ne wek Êsfenca Deryayê û Avaniyên Şîlanî. Laşê wan hişk e. Ev jîndar ji bo xemlandinê jî bikar tên.

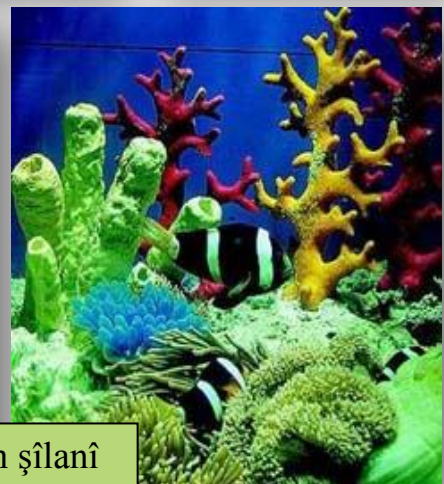
Êsfenc

Hîdra

Avaniyên şîlanî

**Giyanewerên
kesbikî
(qabqabûşkî)**

- Piraniya qababûşkan di hundirê deryan de dijîn, hin jî li hişkahiye dijîn.
- Bergeyekî hişk laşê qabqabûşkan diparêze, bi wê bergeyê re kesbik tê gotin.
- Cureyên qabqabûşkan li gorî kesbikan ji hev cuda dibin.
- Di hundirê kevirên ji serdemên ciylojî yê kevin de, kesbikên reqbûyî (kilsgirtî) tene dîtin.
- Li kenarên deryan gelek cureyên kesbikên vala tene dîtin, û carina li hişkayê jî hene.

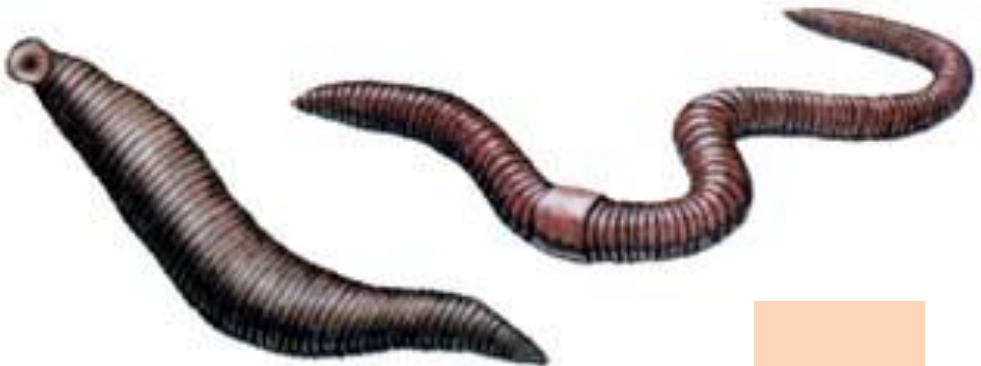

**Hin
cureyên
kespikan.**

Kurm

- Kurm jîndarine nemofirkane ne . Ew li ser zikên xwe dixuşin.
- Kurm di hundirê axê de dijîn.
- Sûda kurman li axê heye, ew axê hildikewşînin, û bi wê yêkê ax Oksicînê distîne.
- Laşê kurman ji bêtrî xelekekê pêk tê.

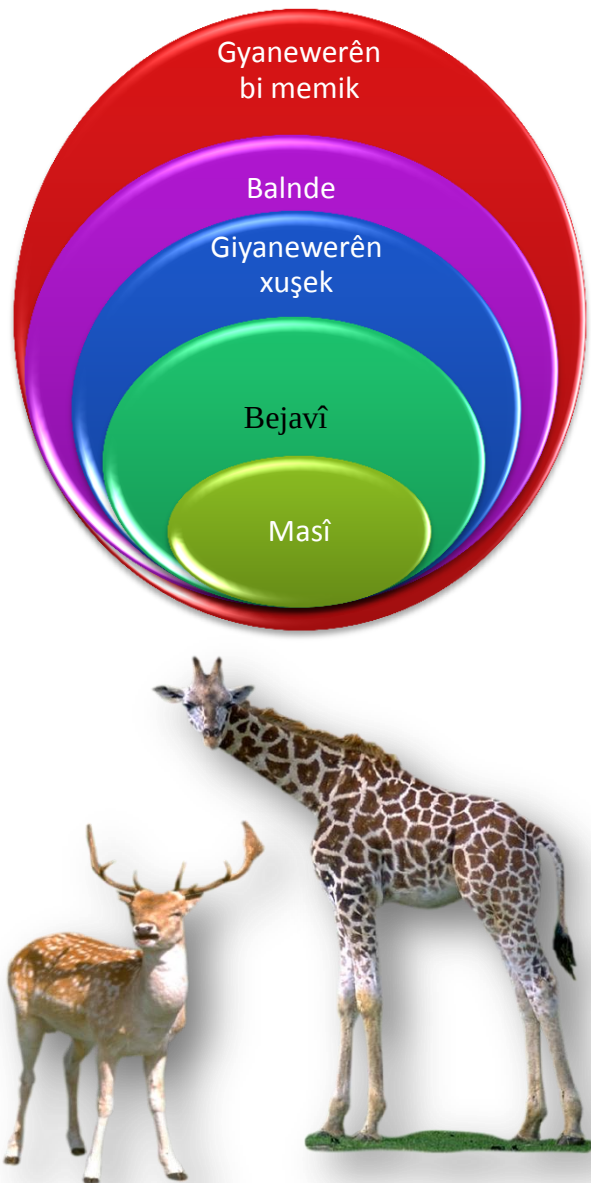
Kurm

Ajalên mofirkane.

Stûnê mofirkî yê pişta van ajalan heye, loma jî qerqodeyê wan heye û govdê wan ê nerm pê tê hilpesartin.

Ji ber ku mejiyê wan heye, ew jîndarine li pêş in, û endamên wan yên hestiyariyê jî hene, wek (Çav, guh û bînkirin). Dil, cerg û destgaya dehandinê jî hene.

- Bi şêwakî giştî govdê wan ji serî, sîngsepet û dûv û carina jî stû jî pêk tê. Ew kanin di hemî jîngehan de bijîn û xwe lê wînin. Ew bi hêkan û zandinê pir dibin. Mirov jî beşekî mezin ji wan sûdê werdigre.

Masî

- - Masî di çem, gol, derya û gewrederyan de dijîn.
- - Masî bê av, ango li hişkahiye nikanin bijîn.
- Şêwayê laşê masiyan teşîkî ye, û bi pûlikan pêçayî ye.
- - Dûv û gelek perikên masiyan hene, ew ji bo melevaiyê ne.
- Du guhgokên (xelasimên) masiyan hene, av di nava wan re derbas dibe û Oksîcênê jê werdigire.
- - Goştê masiyan xweş e û bi fîtamîna (d) dewlemend e.
- Ji ber sûda bilind a goştê masiyan, divê mirov bi kêmanî heftê carekê goştê masiyan bixwe.

Hin cureyê masiyan.

Ajalên bejavî

- Ajalên bejavî, kanin di avê de, û li hişkahiye jî bijîn.
- Dema di bin avê de bin, Oksîcêna ji avê werdigrin.
- Dema ew li hişkahiye bin, ew bi bê bînavdanê dikan.
- Ev cureya ajalan nêzîkî ajalên xuşek in.

Ajalên Xuşek:

Bi xuşek hatine bi nav kirin, ji ber ku bi piranî li ser zikê xwe dixuşin. Ew li hişkahiye jî dijîn û bi hêkan pir dibin û ji herêmên germ hez dikan. - Li Afrîka pir hene, çermê wan stûr e, û pircaran tê guhertin. Hin ji wan zor metirsîdar in, mîna maran.

Hin ajalên xuşek.

Balinde

- Balinde bi basikên xwe ji hemî giyanewerên dîtir cudawaz dibin.
- Balinde difirin. Ew kanin dût, nêzîk, nizim û bilind bifirin.
- Laşê balindan tev bi per e.
- Dûvê balindan heye, ew perî ye û ji bo firandinê alîkar e.
- Balinde bi hêkan pir dibin.
- Hin balinde hene nikanin bifirin.
Nimûne: Mirîşkên kedî.
- Hin balinde di avê de dijîn wekî mirawî, ordekan, betrîk..... HWD.
- Mirov hin cureyan ji bo sûdeya aborî perwerde dike.
- Mirov mirîşkan ji bo xwarina hêk û goşt perwerde dike.
- Mirov bilbilan û hin çûkên wek wan, ji bo guhdarkirina dengê wan ê xweş, di malan de perwerde dike, û pir kes hene bi bazirganiya wan dijîn, û her weha kevokan jî perwerde dikin.
- Li hin welatên cîhanê balindeyê baz û şahîn, ji bo nêçîrê tên perwerdekirin.

Ajalên memikane.

- Ajalên memikane mofirkane ne.
- Çar lingên wan hene.
- Laşê wan bi mû yan hêriyê nixmandî ye.
- Ew bi zandinê pir dibin.
- Piştî zandinê, bicûkên van ajalan şîr ji memikên diya xwe dimijin.
- Ev cure ji ajalan çendî stûyê wan kin be an dirêj be, tenê heft mofirkên wan hene.

Ev cure ji ajalan parve du beşan dibin:

1 - Hin di avê de dijîn wek golikên avê.

2 - Hin kovî ne, ango li hişkahiye dijîn, ew jî wisa parve dibin:

A - Ajelên Goştîxwar: Şêr, piling, gur, kiftar, hirç, rûvî, çeqel... H.W.D.

B - Ajelên Geyaxwar wek bizin, hêştir, fîl, hesp, mange, aho.... H.W.D

**Hin ajalên kedî yên ku tên
perwerdekirin.**

Pez, bizin, mange, hêştir.

Kûçik

hesp, ker

kêvrûşk

Pisîkên
malan

Beşê Çarem
(MIROV)

Mirov

Hestû û masûlk

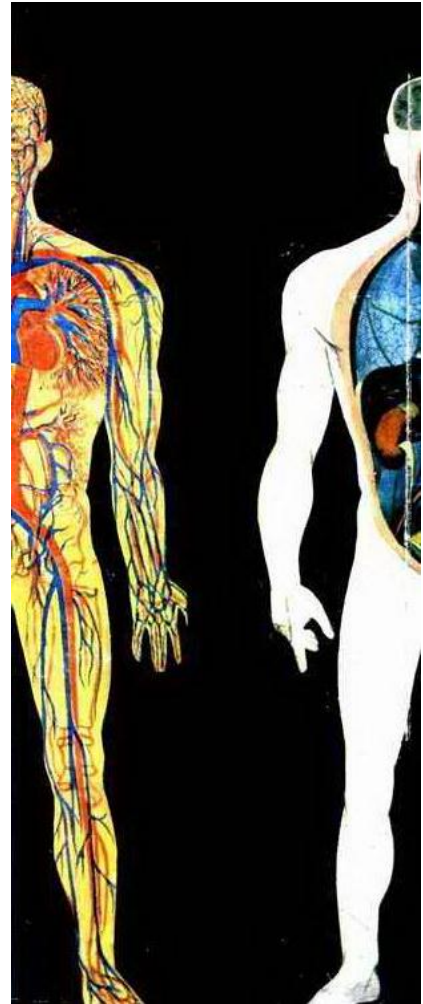
Destgayê xwîngerînê

Destgayê pişûyê

Destgayê derandnê.

Destgayê girêdar

Behrek û cidawazî

Hestû û masûlk

Di dema zikmakiyê de, li destpêkê hestû di govdê zarok de çê dibin. Ji hestûyan qerqode pev dikeve û werselê nerm (masûlk û tevnên nerm) li ser pal didin.

Hestû govdê mirov rast dikin, û bejin û hêza wî didinê.

- Hestû ji tevneke êsfencî ku jê re dibêjin "hestûyê êsfencî" (spongy bone) çê dibe, ew bi şênberê hişk a sipî tê pêçan, ji wê re jî "rûkêşa hestû" (periosteum) tê gotin, tamarên xwînê di nav re diçin û hestûyan dan dikin. Di hundurê hestûyê dirêj de "kerxeke" hestûyê heye, ew bi temenê mirov re feretir dibe.
- Hestû bi rêya ben û benikan digihên hev, ji cihên gihandinê re "movik" tê gotin. Gelek cureyên movikan hene.

Cureyên movikan

Qerqode bi masûlkan tê pêçan, masûlk kanin werin hev û vezelin, û bi wê yekê liv çê dibe. Sê cure ji masûlkan di govdê mirov de hene:

Masûlka dil

Masûlka dil.

Masûlka malçûk.

Masûlka dûzik

Masûlkên soriçkê û ûrik.

Masûlkên rûvikan.

Masûlka werselî

Masûlkên dest û pêyan.

Masûlkên sîng û piştê.

Masûlk bi riya şêweyên xwe ji hev cuda dibin:

Masûlka dil

Masûlka dil

Masûlka malçûk

Masûlkên gulover

Masûlkên soriçkê

Masûlkên
rûvikan

Masûlkên rast

Masûlkên zik

Masûlkên piştê

Masûlkên
glover.

Masûlkên
çav.

Masûlka kûnê
û mîzê.

Masûlkên
kurt .

Masûlkên
rû .

Masûlkên
stûkur.

Masûlkên
dirêj.

Masûlkên
ran.

Masûlkên
bask.

Destgaya xwînzivirînê

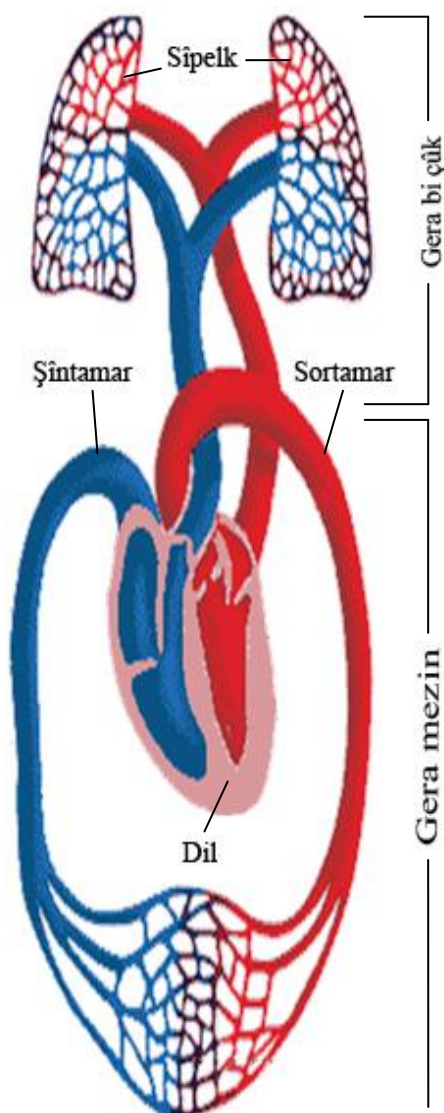
Xwarina ku em dixwin, Oksîcêna ku em dikşînin, pêwîst e bigihên her şaneke govde, ew jî bi riya destgayeke taybet digere, ew destga ji van endaman pêk tê: Dil, tamarên xwînê û xwînê. Gerana xwînê di govde de bi "**destgaya xwînzivirînê**" bi nav dibe.

Dû geranên xwînê hene: **1 - Gerana biçûk. 2 - Gerana mezin.**

Gerana biçûk:

Dil gaza CO_2 a ku di şanokên govde de çê dibe, bi riya xwînê di sortamarkan re bi ser kezeba gewr "sîpelkan" de têve dide, di sîpelkan de CO_2 bi Oksîcênê (O_2) tê guhertin û di riya sortamarkan re li dil vedigere. Gera xwînê ya biçûk di navbera dil û sîpelkan de dibe, û bi riya wê CO_2 bi O_2 tê guhertin.

Gerana mezin: Di vê de xwîn di navbera dil û endamên govdeyên din de digere. Dil xwîna ku bi (O_2) û xwarina ku ji rûviyan wergirtiye têrkirî dibe, di riya sortamarkan re li ser hemî endam û şanekên govde belav dike, û (CO_2) û bermahiyan jî hildigire û di riya şîntamarkan re vedigerîne. Pişt re ew (CO_2) di riya sîpelkan re, û bermahiyên din jî di riya cerg (kezeba reş) û gurçikan re ji govde tê derkirin.

Xwîn: Ronaveke (tîrav) sor e. Gava ku govdê mirov û sewalan birîn dibe, xwîn jê diherike. Geranên xwînê ya biçûk û mezin bi wê dibin. Pêkhatên xwînê jî ev in:

Xwînav

- Ronaveke rengê wê berzerî ye, tiştên dankirinê hildigire û di riya gerana xwînê ya mezin re li hemû deverên govde bela dibe, û bermayan jî tîne digihîne endamên derandinê.

Topikên Sor

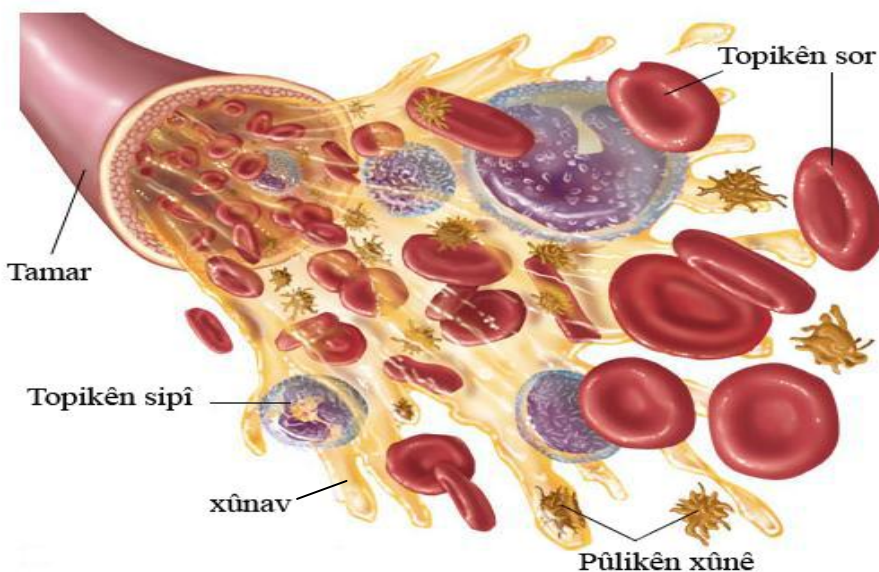
- Topikên Sor: Topikine rengsor in, (O_2) hildigirin û li ser şanokên govde belav dikin, û (CO_2) jî li sîpelkan vedigerînin.

Topikên Sipî

- **Topikên Sipî:** Rengê wan sipî ye. Ew berevaniya govde li dijî mîcrob û vîrûsan dikin, û alîkariya çakbûna (saxbûna) mirov dikin.

Pûlikên Xwînê

- Pûlikên Xwînê: Gava ku tamareke xwînê birîn dibe, ew alîkariya rawestandina xwînê dikin. Ew pûlik li cihê birînê kom dibin, devê birînê digrin û xwînêrêtinê radiwestînin.

Destgaya pişeyê

Ji ber ku şanoyên govdeyê mirov herdem bi pêdiviya Oksîcênê ne, mirov li dirêjiya jiyana xwe bêrawestan pêhna xwe vedide. Mirov dê bimire eger çend xulekan bêhna xwe nekşîne. Destga ku di govde mirov de heye û di ber bânvedanê de berpirsyar e, jê re **"destgaya pişeyê"** tê gotin.

Ew destga ji van beşan pêk tê: Bêfil"ximximk" , kirkirok, zengelor, du sîpelk"pişe", tayê kirkirokê – porga bê.

Poz

- Em ba di pozê xwe re dikşînin, di hundirê wî de mû hene bêfil pê tê parastin, perdeke gilêzokî (çilmîn) ya sor jî heye, ew bayê sar germ dike.

Kirkirok

- Lûlika pênvedanê e, ew kirkirokî û xulekî ye, di hundirê sîng de dibe du şax, her şaxek (zenglore) derbasî sîpelkekê dibe.

Du zengelor

- Ew ji kirkirokê şax didin, her yek ji wan dikeve sîpelkekê û di hundirê wê de mîna daran şax didin û bi tayên kirkirokê bi nav dibin.

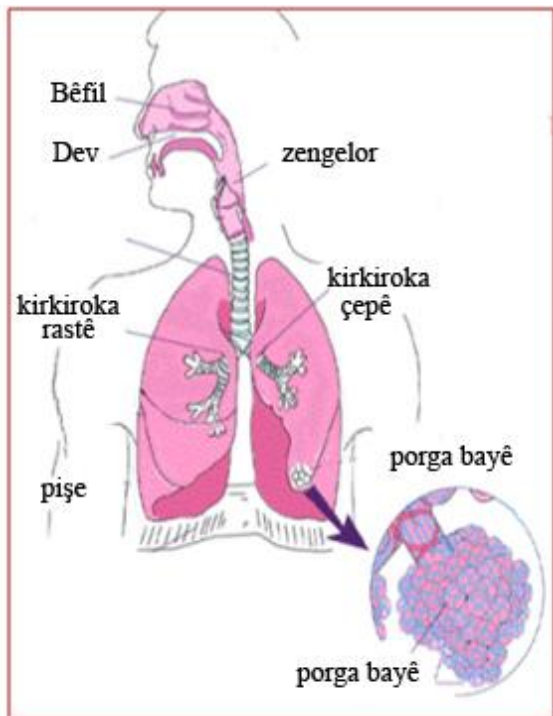
Porga bê

- Tûrikine pir biçûk in, li dawiya tayên kirkiroka ne, tê de gazên Oksîcên (O₂) û Karbon Dîoksîd (CO₂) tên veguhastin.

Bênvedan di riya karên kişandin û têvedana ba re dibe.

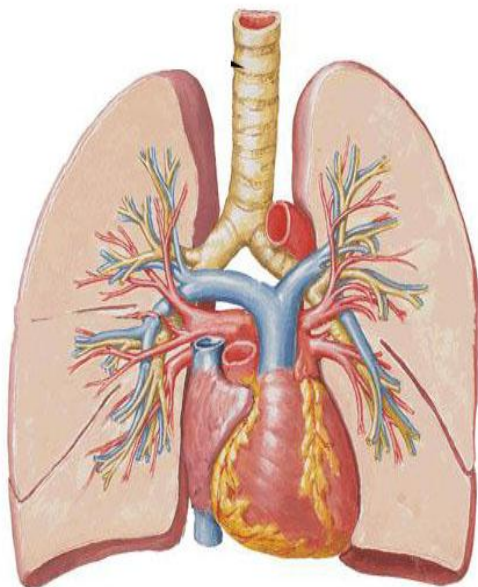
Di karê bakişandinê de, ba di herdu bêfilan re derbas hefikê dibe û digihê sîpelkan û di porgên sîpelkî de Oksîcên tê wergirtin.

Di baberdanê de, piştî ku CO_2 ji xwînê der dikeve û digihê porgên sîpelkî, ew bi riya bayê bêberdanê di kirkirokan re digihê hefikê û bêfilan û derdikeve derve.

Emê çawa destgaya pişeyê biparêzin?

- Divê em bêhna xwe di bêfilan re, ne di devê xwe re bikêşînin.
- Cixarê venexwin (nekêşin). Ji ciyên toz û kulxana makîne û karxanan dûr kevin.
- Xwe ji sermê biparêzin, eger bi zekemê ketin seredana bijîşk bikin.

Destgaya dehandinê.

Em hemû cureyên xwarinê dixwin, ma gelo ew xwarin kûve dere? Ew çawa tê dehandin û çawa govdê me sûdê jê werdigre?

Destgaya ku wê kardayîne dibîne jê re destgaya dehandinê tê gotin. Ew destga ji van endamên jêrîn pêk tê:

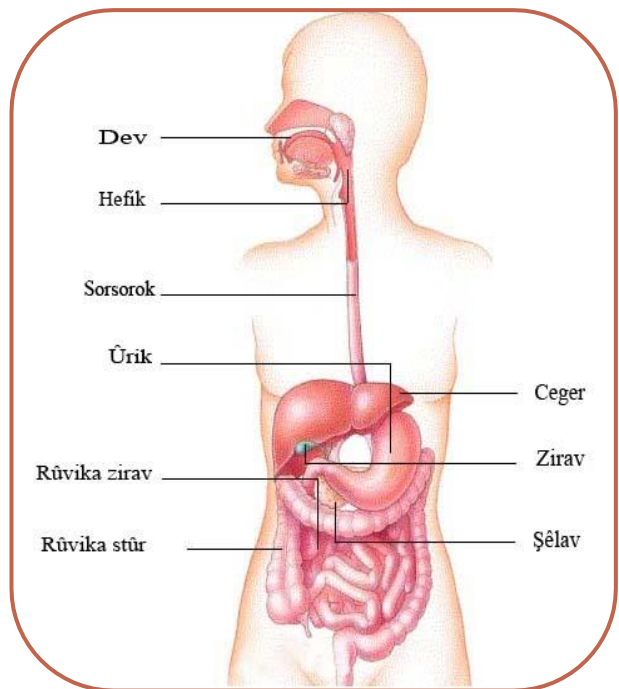
Dev bi riya diranan xwarinê hûr dike.

Xwarin ji dev diçe hefikê, paşê sorsorokê û paşê digihê ûrik.

Xwarin bi riya enzîm û tirşa ûrik tê dehandin.

Dehandin di rûviyên zirav de kuta dibe, pişt re xwîn şênberên dankirinê dimije.

Xwarina ku netê dehandin jî diçe zeblotan (roviyên stûr) û di riya Rûviya Rast re derdikeve derve.

Ji bo guhdana bi destgaya dehandinê, gereke em xwarinê pir nexwin, bila xwarina me pîrengî be, û zikê xwe danegrin. Şînkahiyê pir bixwin, ji xwe rola werzişê jî di dehandinê de mezin e.

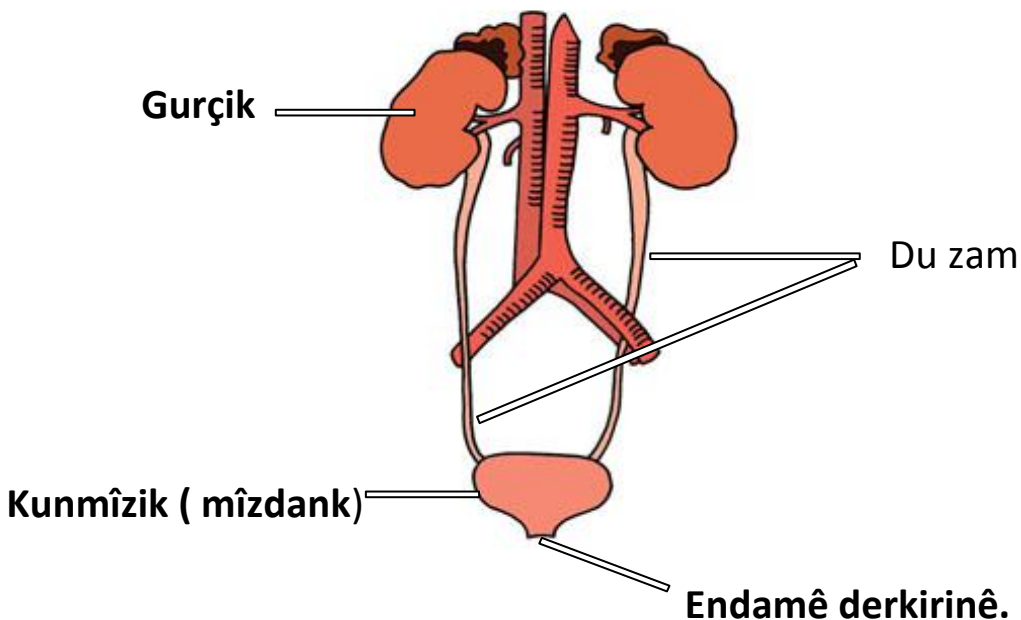
Destgaya mîzê - derkirinê.

Gurçik, mîzdank:

Ava ku ji canê me zêde dibe, ew di riya destgaya mîzrêtinê re ji govde me der dikeve.

Herdu gurçik mîna sûzekê ne, gava ku xwîn di gorçikan re diçe, ew ji şênberên ziyandar û şorikên zêde tê daraftin û ji govde tîn derkirin.

Şênberên ziyandar di riya herdu zaman re ji gurçikê digihê mîzdankê, û di riya mîzkirinê re dirije derve. Ango ev destga govde me ji tiştên ziyandar xelas dike, loma jî gerek e mirov pir lê miqate be.

Bi riya xuhdanê jî em ji tiştên
ziyandar xels dibin. Dema ku pileya
germê bilind dibe, yan jî em karekî
giran dikin xuhdan çêdibe.

Ji bo parastina karê destgayê, werziş
zor pêwîst e, ji ber ku ew alîkariya
karê gurçikan dike. Lê gerek e mirov
pirotîna sewalan û şerabên ziyanbar
di danê xwe de kêr bike.

Destgaya girêdar (rehanî)

Mirov bi derdora xwe re hestewar dibe, endamên xwe radigire, karên xwe dike, dirame, bibîrtîne, hestewar dibe... Ew hemî kar bi riya destgaya girêdar tê kirin. Ew destgeya ji van beşan pêk tê: **Mejî - Mejiyê stû - Reh.**

Mejî

- Mejî di kele - kilox de ye. Ew ji ber van kardayînan ve berpirsyar e: Pelandin - nêrîn - bênkirin - çêştin - bihîstin - livên vîndar - xû û hest...

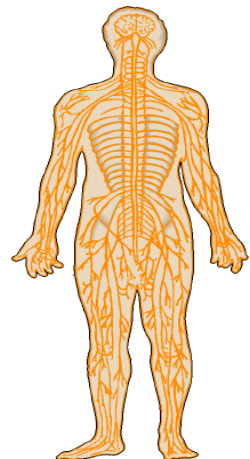
Mejiyê stû

- Mjiyê piştê, di hundirê kerxeya karîta piştê de ye, di rêya wî re fermanên mejî diçin deverên govde û vedigerin.

Reh

- Reh hemû şanokên govde bi mejî ve girê didin. Li dawiya wan şanokên hestê hene, dihêlin em bi êşê - pelandinê - şewatê... hestewar bibin.

Mirov di riya pênc hestendamên xwe re derdora xwe nas dike. Ew hestendam bi destgaya girêdar ve girêdayî ne.

Nêrîn

- Çav dihêle em tiştan bibîn.

Bihîstin

- Guh dihêle em dengan bibîsin.

Bînkirin

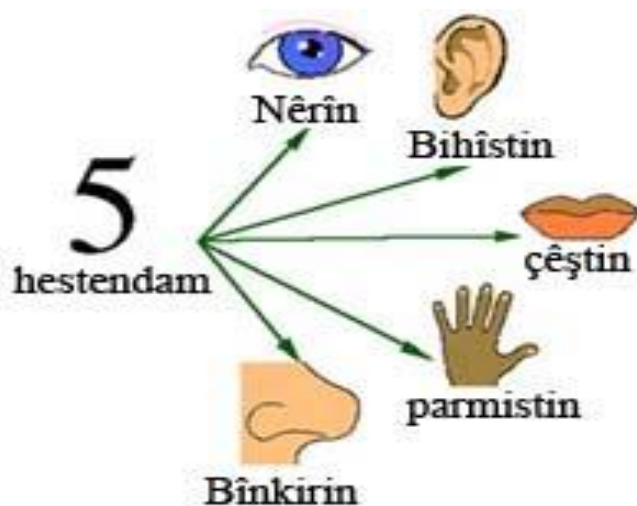
- Poz dike em bêhnran bîn kin.

Çêştin

- Ziman dihêle em çêşa tiştan nas bikin.

Parmistin

- Çerm dihêle em bi pelandina tiştan hestewar bibin.

NAVEROK

- Pêşgotin	3
------------------	---

Beşê Yekem (Zemîn)

- Rojsîstem (rojekom)	8
- Mercên jîyanê.....	9
- Bergeyên zemîn.....	13
- Bergeya asîmanî.....	13
- Bergeya latî (kevrî).....	16
- Bergeya (avîn)	21
- Samanên di hundirê zemîn de(samanên binzemînî)	23

Beşê Duyem Şînkahî (Riwek)

- Cureyên şînkahiyê.....	27
- Jîngehên ku şînkahî lê dijîn.....	30
- Beşên şînkahiyê.....	32
- Sûdeyên şînkahiyê.....	35

Beşê Sêyem Ajal (sewal)

1 - Ajalên nepîştmoîfirkî (nemofirkane).....	40
a - Giyanewerên yekşanikî	42
b - Giyanewerên lingmovikî	43
c - Giyanewerên çermstrî	44
ç - Giyanewerên kesbekî	46
d - Kurm	47

2 - Aжалên piştmoфirkî (mofirkane)	48
a - Masî	49
b - Aжалên bejavî	50
c - Balinde	51
ç - Aжалên Memikane	52

Beşê Sêyem (Mirov)

- Hestû û masûlk.....	55
- Destgaya xwîgerînê.....	58
- Destgaya pişeyê.....	60
- Destgaya derandnê.....	62
- Destgaya girêdar	65

